

Heeft Reagan de Koude Oorlog gewonnen?

De Academische Boekengids 25, februari 2001, pp. 4-6.

Op 23 maart 1983 kondigde president Reagan in een televisietoespraak aan dat de Verenigde Staten van plan waren een verdedigingssysteem te bouwen dat de natie zou beschermen tegen Russische ballistische raketten. Het ontstaan van het *Strategic Defense Initiative* en de rol die dit grotendeels illusoire project heeft gespeeld in de laatste jaren van de Koude Oorlog vormen het hoofdonderwerp van Frances Fitzgeralds boek *Way out there in the blue. Reagan, Star Wars and the end of the Cold War*. De zeer gedetailleerde analyse van Fitzgerald leidt niet alleen tot een vernietigend oordeel over het *Strategic Defense Initiative*, zij maakt het ook mogelijk, in combinatie met wat we al wisten over Reagans beleid en Gorbatsjovs hervormingspolitiek, te komen tot een algemeen oordeel over de politieke dynamiek van de laatste jaren van de Koude Oorlog.

Veel Amerikaanse conservatieven geloven dat de ineenstorting van de Sovjetunie het gevolg was van een welbewuste en perfect uitgevoerde strategie van president Reagan en zijn medewerkers. Zo verklaarde Dick Cheney, de nieuwe Republikeinse vice-president, onlangs nog met achteloze zelfverzekerdheid dat de Republikeinen de Koude Oorlog hebben gewonnen. Volgens dit conservatieve geloofsartikel zou Reagan intuïtief hebben geweten dat de Sovjetunie een wankelende reus was. Daarom begon hij een confrontatiepolitiek die bestond uit een sterke uitbreiding van de Amerikaanse defensie-uitgaven, een ideologisch offensief en de aankondiging dat de Verenigde Staten van plan waren een defensiesysteem te bouwen dat de natie onkwetsbaar zou maken voor Russische ballistische raketten, het zogenaamde *Strategic Defense Initiative* (SDI). Deze confrontatiepolitiek leidde binnen enkele jaren tot een opmerkelijke inschikkelijkheid van de Sovjetunie en vervolgens tot het einde van de Koude Oorlog en het Rijk van het Kwaad. Wil deze triomfalistische visie juist zijn, dan moet aan twee condities worden voldaan.

In de eerste plaats moet op steekhoudende wijze worden aangetoond dat de conservatieve Republikeinen begin jaren tachtig overtuigd waren van de zwakte van de Sovjetunie en de mogelijkheid de Sovjetunie op de knieën te dwingen. In de tweede plaats moet worden aangetoond dat het hervormingsbeleid van Gorbatsjov, dat uiteindelijk tot de implosie van de Sovjetunie leidde, niet werd veroorzaakt door al lang bestaande binnenlandse problemen, maar juist door de confrontatiepolitiek van Reagan. De onvermijdelijke conclusie na lezing van Frances Fitzgeralds boek *Way out there in the blue. Reagan, Star Wars and the end of the Cold War* moet zijn dat aan de beide hierboven gestelde condities niet wordt voldaan en dat het einde van de Koude Oorlog een aanzienlijk gecompliceerder proces was dan de conservatieve Republikeinen ons willen doen geloven.

Apocalyptische opvattingen

In de tweede helft van de jaren zeventig begonnen conservatieve Republikeinen en Democraten zich zorgen te maken over de effecten van de door Nixon en Kissinger begonnen détente-politiek. Zij meenden dat de Sovjetunie daar misbruik van maakte door haar machtspositie aanhoudend te versterken. Deze zorgen leidden begin 1976 tot de oprichting van het *Committee on the present danger*, dat zich ten doel stelde de publieke opinie duidelijk te maken hoe gevaarlijk de Sovjetunie eigenlijk wel was. Prominente leden van het *Committee* schreven dat de Sovjetunie welbewust werkte aan de creatie van strategische superioriteit ten opzichte van de Verenigde Staten. Was die eenmaal bereikt dan zou de Sovjetunie in staat zijn een nucleaire oorlog van de VS te winnen. Het *Committee* vergeleek de bewapeningspolitiek van de Sovjetunie met die van nazi-Duitsland in de jaren dertig. Zelfs de meest zwartgallige leden van het *Committee* geloofden niet dat de Sovjetunie daadwerkelijk van plan was zo'n nucleaire oorlog te voeren. Zij geloofden echter wel dat de mogelijkheid zo'n oorlog met succes te voeren, de Sovjetunie in staat zou stellen de VS te isoleren van hun bondgenoten en tot concessies te dwingen. De positie waarin de VS verkeerden viel nog het best te vergelijken met die aan de vooravond van Pearl Harbor.

Volgens het *Committee* moesten de VS direct ophouden met onderhandelingen over wapenbeperking en zo snel mogelijk streven naar een sterkere strategische positie dan die van de Sovjetunie. Veel relatie met de werkelijkheid hadden deze apocalyptische opvattingen niet. De Sovjetunie streefde niet naar strategische superioriteit en als zij dat wel had gedaan zou dat een zinloos streven zijn geweest. Zoals Henry Kissinger herhaaldelijk en geheel terecht had uitgelegd, was strategische superioriteit binnen het raamwerk van het bestaande afschrikkingsevenwicht een zinledig concept. Hoeveel nieuwe wapens de VS of de Sovjetunie ook toevoegden aan hun nucleaire arsenalen, de tegenstander zou in het geval van een nucleaire oorlog altijd blijven beschikken over een vernietigende *second strike capability*, waardoor het afschrikkingsevenwicht bleef bestaan.

Precedentloze expansie

In de late jaren zeventig werd ook Ronald Reagan lid van het *Committee on the present danger* en toen hij president werd, benoemde hij enkele tientallen leden van het *Committee* op belangrijke posten.

Uitgangspunt van de buitenlandse en defensiepolitiek van Reagans regering was dus niet de terminale zwakte maar juist de immense, snel groeiende macht van de Sovjet-Unie. Het is waar dat Reagan in de vroege jaren tachtig verschillende malen heeft gesproken over het spoedige einde van de Sovjetunie. Daarbij moeten we ons echter niet voorstellen dat hij enig daadwerkelijk vermoeden had van de dramatische gebeurtenissen die zich tussen 1989 en 1991 zouden afspelen. Zoals Fitzgerald naar mijn mening overtuigend uitlegt, moet zijn retoriek op dit punt worden geduid in religieuze termen. Hij sprak in feite in bijbelse termen over de definitieve strijd tussen goed en kwaad, die niet lang meer op zich zou laten wachten. Niemand, maar dan ook niemand had toen enig vermoeden van de spoedige ineenstorting van de Sovjetunie. Achteraf krijgt Reagans retoriek door de loop der geschiedenis een voorspellende waarde die zij in de vroege jaren tachtig in het geheel niet had.

Eenmaal aan de macht begon Reagans regering aan een enorme, in vreedetijd precedentloze expansie van het Amerikaanse militaire apparaat. Vanwege merkwaardige beleidsmatige kortsluiting en onjuiste financiële calculaties viel die expansie nog ruimer uit dan zij aanvankelijk was bedoeld. Toen de rekenfouten aan het licht kwamen bleek de president, koppig als hij kon zijn, niet bereid de defensie-uitgaven te corrigeren. Het hele strategische arsenaal werd gemoderniseerd, maar van een coherente visie op de aard en noodzakelijke omvang van het militaire apparaat was eigenlijk geen sprake. Tot hun onuitsprekelijke geluk konden de inkopers van het Pentagon alle wapensystemen aanschaffen waarvan zij ooit hadden gedroomd.

De nieuwe minister van Defensie, Caspar Weinberger, continueerde de apocalyptische retoriek van het *Committee on the present danger*. Al die nieuwe wapens waren volgens hem noodzakelijk om de VS te bevrijden uit de strategische noodsituatie waarin zij verzeild waren geraakt. De regering werd geheel gedomineerd door *hardliners* die van mening waren dat met de Sovjetunie niet kon worden onderhandeld zolang de VS hun superioriteit van weleer niet hadden herwonnen. Er werd ook, tot ontzetting van de Europese bondgenoten, losjes gesproken over de mogelijkheid van een tactische nucleaire oorlog in Europa. De nieuwe Koude Oorlog leidde begrijpelijkerwijze tot een snelle verslechtering van de betrekkingen met de Sovjetunie. In het najaar van 1983 geloofde men in Moskou dat de VS op het punt stonden een nucleaire oorlog te beginnen. Deze dreigende atmosfeer bracht zowel in de VS als in Europa een opmerkelijk omvangrijke en succesvolle antinucleaire beweging op de been.

Star Wars

Sedert het bestaan van ballistische raketten met kernkoppen was er zowel door de Russen als door de Amerikanen gezocht naar methoden om deze wapens te bestrijden. De technische problemen die zich daarbij voordeden bleken echter voorlopig onoverkomelijk. Daarom waren de Sovjetunie en de VS in 1972 in het *Anti Ballistic Missile*-verdrag (ABM-verdrag) overeengekomen dat zij geen van beide zouden overgaan tot de constructie van een omvangrijk systeem van antiraket raketten. Zij hadden zich in feite per verdrag geschikt in het wederzijdse afschrikkingsevenwicht (MAD: *mutually assured destruction*). Vele *hardliners* was juist dit onderdeel van de détente-politiek altijd een doorn in het oog geweest. Zij zagen het ABM-verdrag als een nodeloze beperking op de mogelijkheid ooit een waterdicht verdedigingssysteem tegen de Russische raketten te bouwen.

Snelle vorderingen in de lasertechnologie in de late jaren zeventig gaven de voorstanders van een verdedigingssysteem tegen ballistische raketten nieuwe hoop. De intentie zo'n systeem te bouwen was opgenomen in het Republikeinse partijprogramma voor de verkiezingen van 1980. Reagan was ook al jaren een voorstander van zo'n verdedigingssysteem. Hij was van mening dat het de morele plicht van de Amerikaanse overheid was te proberen de bevolking te beschermen tegen een nucleaire aanval. Op 23 maart 1983 kondigde hij in een televisietoespraak aan dat de VS in principe van plan waren een verdedigingssysteem tegen ballistische raketten te bouwen. Dat was het *Strategic Defense Initiative*, dat spoedig de bijnaam *Star Wars* kreeg. Hij deed dat op advies van zijn adviseur voor nationale veiligheidsvraagstukken. De ministers van Defensie en van Buitenlandse Zaken waren niet in de besluitvorming gekend en hoorden pas kort voor de toespraak van Reagans voornemen. Zij waren verbaasd en verontwaardigd. Verbaasd omdat zij wisten dat de VS in het geheel niet beschikten over de technologie om een dergelijk systeem te bouwen en verontwaardigd omdat zij zich direct realiseerden dat het *Strategic Defense Initiative*, indien verwezenlijkt, het ABM-verdrag zou opblazen en daarmee een eind zou maken aan het strategische afschrikkingsevenwicht.

Luchtspiegeling

Vrijwel iedereen die terzake kundig was, beseftte dat het *Strategic Defense Initiative* meer luchtspiegeling dan werkelijkheid was. Er werd ook direct op gewezen dat het SDI geen bescherming bood tegen bommenwerpers, *cruise missiles* en andere niet-ballistische wapens. Als het SDI op lange termijn ooit gerealiseerd zou kunnen worden, zou het onwaarschijnlijk duur en complex zijn. Ondanks al deze kritiek ging in 1985 een omvangrijk onderzoeksprogramma van start, waaraan jaarlijks zo'n tien miljard gulden werd gespenseerd.

Het staat vast dat de Russen zich lam zijn geschrokken van Reagans prachtige plannen. Zij moeten zich gerealiseerd hebben dat zij niet over de kennis beschikten om de Amerikanen te volgen op dit hoogtechnologische pad. Zij hebben in ieder geval jarenlang geprobeerd om in de wapenbeperkingsonderhandelingen met de Amerikanen het *Strategic Defense Initiative* van tafel te krijgen. Dat wil echter nog niet zeggen dat de expansie van de Amerikaanse defensie-uitgaven in combinatie met de dreiging van het SDI de Russen ertoe gebracht heeft de Koude Oorlog te beëindigen.

Zoals Fitzgerald laat zien hebben zij de Amerikanen niet gevolgd in de verhoging van de defensie-uitgaven en was het militaire machtsevenwicht door die verhoging niet wezenlijk aangetast. Nogmaals: gegeven de wederzijdse *overkill*-capaciteit was het hele streven naar strategische superioriteit zinloos. De Russische deskundigen moeten zich ook vrijwel even snel als de Amerikaanse hebben gerealiseerd dat de Amerikanen niet over de technologische mogelijkheden beschikten om het SDI op korte termijn te verwezenlijken. Vandaar dat Gorbatsjov vanaf 1987 zijn eis dat de Amerikanen zouden afzien van het *Star Wars*-project loskoppelde van zijn ingrijpende voorstellen tot wederzijdse wapenbeperking.

Het was niet de door Reagan ontketende nieuwe Koude Oorlog die tot de ineenstorting van de Sovjetunie leidde, maar Gorbatsjovs poging het communistische systeem te hervormen. De ernstige problemen waarin de Sovjetunie verkeerde dateerden niet van de jaren tachtig en waren niet het gevolg van Reagans initiatieven. De ingrijpende stagnatie van het sovjetsysteem was al veel langer gaande. Om die stagnatie te bestrijden moest het hele systeem worden opgeschud en was het eveneens noodzakelijk de naar verhouding zeer hoge defensie-uitgaven van de Sovjetunie te verminderen teneinde geld vrij te maken voor nieuwe investeringen. In die zin was er wel een directe relatie tussen Gorbatsjovs hervormingen en de kosten van de Koude Oorlog. Die relatie was echter geen fenomeen dat zich voor het eerst in de jaren tachtig voordeed. Gegeven een gebrekkig werkend economisch systeem zouden we kunnen stellen dat de Sovjetunie als supermogendheid al een groot deel van de Koude Oorlog boven haar militaire en economische stand had geleefd.

Historische ontmoeting

In 1984, niet toevallig een verkiezingsjaar, was het plotseling afgelopen met Reagans geharnaste anticomunistische retoriek. Hij riep de Russen op tot een dialoog over de vrede en voelde ook wel voor een topconferentie om met die dialoog een begin te maken. Daar voelden de Russen voorlopig echter niets voor. Wel bracht Gromyko, de eeuwige minister van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie, in het najaar van 1984 een bezoek aan het Witte Huis. De ergste koude van de nieuwe Koude Oorlog leek daarmee enigszins uit de lucht te zijn, al was er nog geen sprake van een nieuwe dynamiek in de Amerikaans-Russische betrekkingen. Die dynamiek ontstond pas toen in maart 1985 Gorbatsjov aan de macht kwam, nadat een reeks van bejaarde leiders in korte tijd het loodje had gelegd.

Na enig heen-en-weergepraat werd besloten dat Reagan en Gorbatsjov elkaar zouden ontmoeten in Genève, op 19 en 20 november 1985. De *hardliners* zagen vanzelfsprekend niets in zo'n topontmoeting en deden hun uiterste best ervoor te zorgen dat er geen concrete resultaten zouden worden bereikt. Hoewel ze daarin slaagden, was de historische ontmoeting toch een nederlaag voor de *hardliners*. De leiders bleken het goed met elkaar te kunnen vinden en voerden een fraai theaterstuk op, met lange, schijnbaar intieme gesprekken aan de haard. Reagan was in zijn element en schreef in zijn memoires dat zijn eerste ontmoeting met Gorbatsjov het hoogtepunt van zijn presidentschap was geweest. Omdat geslaagd theater in de buitenlandse politiek minstens even belangrijk is als een concreet resultaat, was het signaal uit Genève onmiskenbaar. De grote bestrijder van het *Evil Empire* had zich gezellig verstaan met de leider van het *Evil Empire*: er waren hoe dan ook grote veranderingen op til.

Nieuwe topconferenties

Het enige concrete resultaat van Genève was dat er een afspraak werd gemaakt voor twee nieuwe topconferenties, een in Washington en een in Moskou. Ter voorbereiding op de topconferentie in Washington ontmoetten Reagan en Gorbatsjov elkaar opnieuw in Reykjavik in oktober 1986. Deze bijeenkomst was zonder meer de merkwaardigste topconferentie van de Koude Oorlog. In een vreemd spel van wederzijds blufpoker leken de twee supermogendheden bereid om in tien jaar hun hele strategische bewapening op te doeken. Gorbatsjov stelde echter als voorwaarde dat de Amerikanen zouden beloven *Star Wars* te beperken tot de onderzoeksfase. Daartoe was Reagan niet bereid en de ontmoeting werd een bittere mislukking. Uiteindelijk bleek Reykjavik echter richtinggevend voor de toekomst omdat de partijen elkaar ten dele duidelijk hadden gemaakt waartoe zij bereid waren.

Begin 1987 liet Gorbatsjov, zoals al eerder vermeld, zijn eis vallen dat verdere zinvolle onderhandelingen alleen mogelijk waren als de Amerikanen zouden afzien van de concretisering van het *Strategic Defense Initiative*. Nu waren flinke vorderingen mogelijk. In de loop van 1987 bereikten de Amerikanen en de Russen overeenstemming over de eliminatie van alle *Intermediate Nuclear Forces* (INF) in Europa. Eind 1987 kwam Gorbatsjov naar Washington om dit akkoord te tekenen. Zijn bezoek werd een ware triomf. Hij stortte zich met overgave in de enthousiaste menigtes en Time riep hem uit tot 'Man van het Jaar'. De publieke opinie in de VS was kennelijk tot de conclusie gekomen dat fundamentele veranderingen bezig waren zich te voltrekken en dat de Koude Oorlog op zijn eind liep.

De *hardliners* was dit alles een gruwel. Wat het Amerikaanse publiek intuïtief had begrepen, hadden zij volstrekt niet begrepen. Zij vertrouwden Gorbatsjov voor geen cent en meenden dat er niets wezenlijks was veranderd in de betrekkingen tussen de VS en de Sovjetunie. Gorbatsjov was, anders dan zijn voorgangers, een meester van de public relations, maar de doelstellingen van het *Evil Empire* waren niet veranderd. De VS liepen nu het dodelijke gevaar door de mooie praatjes van Gorbatsjov in slaap gesust te worden. In 1988 bracht Reagan een schitterend geregisseerd bezoek aan Moskou. Het was opnieuw het Theater van de Dooi in zijn meest spectaculaire vorm, al werd er in concreto nauwelijks iets bereikt.

Absurd monument

Bij zijn vertrek in januari 1989 suggereerde Reagan dat wat hem betrof de Koude Oorlog was afgelopen. De conservatieve *hardliners* waren diep teleurgesteld in hun voormalige held. De naïeve Reagan had zich laten meeslepen door de charmes van Gorbatsjov en was verworpen tot een slappeling, tot een *appeaser*, het ergste dat een Koude-Oorlogsheld kan overkomen. Reagans opvolger, George Bush, hield aanvankelijk vol dat de Koude Oorlog in het geheel niet was afgelopen, maar werd door de ongelofelijke gebeurtenissen van 1989 overspoeld. Toen hij eenmaal had begrepen dat zijn voormalige chef het beter had gezien dan de conservatieve *hardliners*, begeleidde hij de aftakeling van het sovjetimperium op uiterst competente wijze.

Reagans grootste verdienste ligt mijns inziens niet in zijn confrontatiepolitiek van de vroege jaren tachtig, maar juist in zijn begripvolle benadering van Gorbatsjov. Om wat voor geheimzinnige redenen dan ook had Reagan veel eerder dan zijn mede-*hardliners* begrepen dat het Gorbatsjov ernst was met zijn hervormingen. De *hardliners* hebben nog een tijdje doorgemopperd, maar moesten, toen de Sovjetunie van het wereldtoneel verdween, ten slotte toegeven dat er inderdaad iets was veranderd. Toen zij zich dat als laatste denkende personen in de wereld hadden gerealiseerd, riepen zij Reagan met terugwerkende kracht alsnog uit tot de grote overwinnaar van de Koude Oorlog, niet vanwege zijn toenadering tot Gorbatsjov, maar vanwege zijn beleid van de eerste helft van de jaren tachtig. Zo konden ze immers ook zichzelf achteraf gelijk geven.

Het *Star Wars*-project heeft door toedoen van de conservatieve Republikeinen in het Congres het einde van de Koude Oorlog weten te overleven. Het wordt nu gekoesterd als de erfenis van de heilig verklaarde Reagan. Alle proeven met de nieuwe technologie zijn mislukt, maar desondanks zal de nieuwe president naar alle waarschijnlijkheid besluiten een beperkt systeem te bouwen. Dat moet de VS nu beschermen tegen de nog niet bestaande nucleaire raketten van Noord-Korea, dat juist druk bezig is zich met Zuid-Korea te verzoenen. Dit totaal overbodige systeem kunnen we maar het best beschouwen als een absurd monument voor de Alzheimerpatiënt die al lang geen notie meer heeft van wat hij op 23 maart 1983 in gang heeft gezet.

Maarten van Rossem is als historicus verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Besproken boeken:

Frances Fitzgerald, *Way out there in the blue. Reagan, Star Wars and the end of the Cold War*. New York: Simon & Schuster 2000.